

Ж.А.Рүстемова, Қ.М.Шәкірова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: rustemova66@mail.ru)***Көркем шығармадағы «мінез» бен «жағдай» мәселесі**

Мақалада көркем шығармадағы «мінез» бен «жағдай» ұғымдарының мәні мен қызметі және олардың өзара ара қатынасы қарастырылды. «Мінез» бен «жағдайдың» өнерде бейнеленуі зерделеніп, олардың тұтас жүйе екендігі аталып көрсетілді. «Жағдайдың» көркемдік-эстетикалық ерекшелігі толық айқындала қоймаған әдеби категория ретіндегі сипаты анықталып, мағыналық ара-жігін ажыратуға қатысты пайымдаулар жасалды. «Мінездің» «жағдайды» өзгертетін ықпалы және «мінез» бен «жағдай» байланысы көркем шығармадағы шындықты танудың, игерудің нәтижесі ретінде көрсетілді.

Кілт сөздер: көркем шығарма, мінез, жағдай, мінез мәселесі, ұлттық әдебиет, тартыс, ұлттық проза, драматургия жанры, драматизм табиғаты.

Қазіргі әдебиеттану ғылымында мінез мәселесі объективті өмірдегі әр түрлі жағдайлардың адам өміріне жасаған моральдік, рухани қысымына деген қарсылығымен де көрінген. Бұл көзқарас біршама еңбектерде арнайы зерттеу нысанына алынған. Бірақ мінез бен жағдайдың арасындағы байланыс әлі күнге дейін арнайы қарастырылмаған. Ішінара атап айтқанда, ұлттық әдебиетімізде М.Әуезов, Н.Ғабдуллин, Р.Бердібаев, А.Нағыметов, Ш.Елеукенов, Б.Майтанов, Т.Есембеков, Е.Адаева т.б. сияқты ғалымдар, ал орыс әдебиеттану ғылымында Л.И.Тимофеев, А.Н.Иезуитов, Д.Тамарченко, Е.Хализов, В.Петров, Д.Крамарска, Л.Лавров, Ю.Борев сияқты ғалымдар көркем шығарманың концепциясы тұтас алғанда «характер мен жағдайдың» байланысына қатысты екендігін атап көрсеткен. Бір назар аударатын мәселе — әр түрлі әдеби-эстетикалық бағыттардың өкілдері мінез бен жағдайдың өнерде бейнеленуін зерттей келе, олардың жеке-жеке ұғым емес, тұтас жүйе екендігін атап көрсетуі.

«Жағдай» — сөз өнері ғылымында көп ретте көркемдік-эстетикалық ерекшелігі толық айқындала қоймаған әдеби категория. Табиғаты күрделі, қызметі сан қырлы ұғым. Көбіне жағдайды нақты қоғамдық ортамен ғана байланыстыру басым, оның көркем шығармадағы өзіне тән спецификасы идея, тартыс, орта сияқты негіздерге байланысты. «Жағдай» ұғымы көркем шығармада автордың сол қоғамдық ортаның талап-тілегі бойынша қалыптасатын болғандықтан, сол қоғамдық-әлеуметтік кезеңге тән қасиеттерді өз бойына жинақтауы тиіс. Бірақ бұл көзқарас көркем шығарманың тұтас болмысын аша алмайды. Сондықтан қоғамдық жағдайды сөз еткенде алдымен оның көркем шығармадағы көркемдік-эстетикалық ерекшелігін ескеру әдебиеттану ғылымы үшін ең маңызды көрсеткіш болғаны тиімді.

Қазақ көркем прозасы өз даму тарихында күрделі өзгерістерді басынан кешіргені белгілі. Қоғамдық жағдайлардың жиі ауысып отыруы ұлттық әдебиетіміздің сапалық өлшемдерінің тұрақсыздануымен, әр түрлі күштердің үнемі әсер етіп отырғандығымен де байланысты. Өткен ғасыр көркем прозасы өзінің астарына «мәңгілік тақырыптар» деп аталып жүрген (өмір, өлім, жақсылық, жамандық, жалғыздық, жатсыну) сияқты жағдай тудыратын ұғымдарды тұмшаламай, олардың адамға қаншалықты қайшылықты әсер ететінін де таразылап берді. Сондықтан да мына өмірде, қоғамда, табиғатта үстемдік етуші тәртіп пе болмаса, хаос па дейтін мәңгілік сұраққа жауап іздеу әлі де жалғасуда. Өмірдегі кейбір мағынасы тұрақты ұғымдардың мысалы, жақсылықтың жамандыққа, дұрыстың бұрысқа айналып кетуі адамды тығырыққа тіреді. Кейде дәл осы тығырыққа тірелу қарама-қайшылықты өмірді танудың жаңа жағдайларын ұсынып отырды. Ол жағдайлардың өзі де сол идеологиялық жүйенің жасап беретін парыз, намыс, міндет, құндылық деген ұғымдарының желісіне байлаулы екенін айта кету керек. Осы негізде үнемі қарама-қайшылықтағы қоғамдық жағдайлардың көркем әдебиеттегі мінездің бейнеленуін көркемдік эстетикалық тұрғыдан зерттеу қызық әрі маңызды болуда. Прозалық туындылар әлем мен адамның арасындағы күрделі драмалық қақтығыстардың әр қилы жағдайлардағы көркемдік шешімін ұсынуда. Осы жайларды ескере отырып, көркем шығармадағы «жағдай» ұғымының мәні мен қызметінің қаншалықты ауқымды екенін бажайлауға болады.

Жағдай ұғымы өмірде соншалықты жиі қолданылатындықтан, оның мағыналық ара-жігін ажырату да күрделі болып отыр. Өйткені жағдай ұғымының астарына қоғамдық жағдай, әлеуметтік

жағдай, психологиялық жағдай, тұрмыстық, тарихи-философиялық жағдай деген ұғымдар біте қайнасып кеткен. Аталмыш ұғым туралы философиядағы «табиғат заңдарын білгеннен кейін адамдар өз іс-әрекетіне қолайлы жағдайлар жасап, қолайсыздарын жояды. Жағдай құбылыстар мен процестерге ықпал жасай отырып, өзі де солардың ықпалына ұшырайды. Мәселен, адамдардың материалдық және рухани өмірінің белгілі бір жағдайында пайда болған қандай да болмасын жағдайдың өзін одан әрі түбірімен өзгертеді» делінген пікірге назар аударуға болады.

Шығармада мінез бен жағдайдың ара қатынасын гармониялық түрде бейнелеу мәселесі күн тәртібіне бүгін ғана қойылып отырған жоқ. Өйткені көркем әдебиеттің негізгі нысанасы — адам өмірінің ақиқатын мүмкіндігінше толық, әсерлі етіп таныту. Осы орайда авторлардың ұнамды деген кейіпкердің басына барлық жақсылықты жиып беріп, кіршіксіз періште еткен кездері болған. Ал сынайтын адамына жамандық атаулыны төндіреді. Бұндай тәсілмен көркем туындының қадірі, әсері артпаса керек. Қайта бұл қаламгерлердің өмір байланыстарын терең зерттемей, үстірт жазғандарының айғағы деген пікір көркем шығармадағы жағдай ұғымының табиғатын жете меңгеру — мінездің жетілу процесін, өсу бағытын айқындайтынына мысал.

Көркем шығарма нақты бір ортадан тысқары тұрып жазылмайтындықтан, сол ортаға тән ерекшеліктер туынды идеясына сай мінездің бойына жинақталатыны жөнінде Н.Ғабдуллиннің «Уақыт сыры» атты еңбегінде «Адам мінездерін жағдай жасайды. Сондықтан көркем шығармада геройдың мінездерін беталды ойша қарастыруға болмайды. Автор адам мінездеріндегі кездейсоқ жайларды теріп немесе кейіпкердің сырт бітімін күлкілі етіп көрсетумен адам мінездерін жасай алмайды, бұл үшін өмір шындығына терең бойлап, белгілі бір әлеуметтік ортаға тән сипаттарды жинақтап, образ арқылы көрсету керек» [1] деген пікіріне назар аудару қажет сияқты. Сонымен қатар Р.Бердібай: «Көркем әдебиет қаһармандарының жасалу шарттылығы — аса күрделі теориялық мәселелердің бірі. Шығармада тұлғалардың толысып шығуын көптеген тәсіл-амалдар шешеді» деген пікір мінез жасау бір ғана жолмен шешілмейтінін ескертеді. Ғалымның мінез жасау үшін жазушыға қажетті теориялық білімнің бірі жағдайды жан-жақты таныту керектігі туралы тұжырымдары көңілге қонымды. Ол аталмыш еңбегінде «характердің жетілу процесін, өсу бағытын белгілейтін — жағдай» [2] деп орынды пікір айтқан.

«Қазақ романдарында осы жағдайға көп мән бермейтіндіктен, көркемдік талап орындалмайды. Оқырманды иландырмайтын, сендірмейтін туындылардың басты кемшілігі автордың жағдайды тани алмауынан, суреттеп бере алмағандығынан шығып жататына назар аудартады» [3]. Мінездің негізгі әлеуметтік әрекетіне түрткі болған жағдайды толық аша білу — көркем туындының негізгі шарты деген көзқарасты қолдау қажет. Жағдай көркем шығармада нақты бір сәт (ситуация) арқылы да көрінуі мүмкін. Н.Драгомирецкая бұл жөнінде: «Характер мен оның даму логикасын анықтайтын нақты тарихи сәт сол мінездің ашылуына қатысы бар жағдайды да анықтайды. Демек, мінез бен жағдай байланысы — көркем шығармадағы шындықты танудың, игерудің нәтижесі» [4], — дейді. Жағдай ұғымын түсіну үшін оның астарындағы мінездің ашылуына тікелей қатысты компоненттерді (тартыс, сәт, оқиға) білу шарт.

Көркем туындыда мінез бен жағдайдың тоғысар бір жері — тартыс. Жағдай мен мінездің түйісу тұсы қақтығыс, перипетия десек, тартыс үстінде мінез де, жағдай да дамидыны белгілі. Тартыс барысында оқырман да мінезді жан-жақты тани алады. Сонымен бірге сан қилы қақтығыс арқылы автор да адам болмысының мағыналық қабаттарын аша алады, оған қоса тартыс көркем мәтіндегі мінездерді топтау, даралау, жинақтау қызметін атқарады деп жүрген пікір орынды сияқты. Тартыс үстінде жағдайлар жиі өзгереді, перипетиялық іс-әрекет барысында адамның бұрын байқала бермеген қырларын көрсету үшін жазушылар жағдайдың сипатын ауыстырып отырады, яғни коллизия мен перипетияларды дамыту, оларды жаңаша құрастыру арқылы объективтік және субъективтік жағдайлардың тарихи-әлеуметтік астарына үңілу мүмкін болатынын білетін қаламгерлер аз болмаған, олардың жетістіктері де баршылық.

Тартыс шығармадағы бүкіл оқиға мен мінездің дамуын қозғалысқа келтіретін негізгі күш деп тану артық емес. Тартыс адамның сын сәтте көрінетін ішкі рухани-адамгершілік сапасын, бойындағы көмескі, кейде мән беріле бермейтін белгілерін жинастырып мінездің ашылуына септігін тигізетін қасиетке де ие. Осы орайда сөзіміз дәлелді болу үшін мына бір пікірді келтіру орынды сияқты: «тартыс» (латынша *conflictus* — қақтығыс, айқас, кейде *colliso* — ала ауыздық, талас) — өмірдегі қайшылықтардың өнерде көрінісі, адам тіршілігіндегі түрліше қарама-қарсылықтардың, адамға тән әр түрлі көзқарастағы, идеядағы, сенімдегі, нанымдағы, іс-әрекеттегі мақсат-мүддеге кереғар құбылыстардың өнер туындысындағы жинақталуы, суреттелуі [5].

Адамды қозғалысқа, алға ұмтылуға бастайтын идеяға тікелей қатысы бар жағдай мінезге өзінше талап қояды, өзі онда ерекше көрініс табады, сол арқылы кейіпкердің әлі ашыла қоймаған, жасырын сырларын ашуға көмектеседі. Көркем шығармада жағдай қаһарманның іс-әрекетінің себеп-салдарын ашу үшін ғана жасалмайды. Ол белгілі бір туындыда сөз болып отырған құбылыстардың объективтік заңдылықтарын да ашуға мүдделі. Реализмнің заңдылықтарын анықтауда «типтік жағдайдағы типтік мінез» ұғымын қалыптастырған Ф.Энгельс өзінің шығармалар жинағында: «Әдеби туынды көркемдік жетістіктің шыңына шығу үшін онда әрбір бейне — тип, сонымен қатар толыққанды қалыптасқан тұлға болуы шарт» [6], — дейді. Бұл жерде өнердегі жағдай ұғымының мәні сан қырлы, көп қабатты екендігіне ғана мән берілген. Сонымен қатар мінез бен жағдайдың арасындағы диалектикалық байланысты аша отырып, ойшылдың «мінез жағдайға, жағдай характерге бағынышты» деген ойына, пікіріне түсіністікпен қарау керек, өйткені тарихи болмысты біржақты мансұқтағаннан ешкім абырой тапқан емес.

Ұлттық әдебиеттің тарихи дамуынан көрініс беретін адамның рухани өмірдегі әр түрлі драмалық дағдарысқа ұшырап отырған өзгерістері әдеби үрдістегі өзгермелі жағдай ұғымының аясында талданғаны жөн. «Эстетикаға кіріспе» еңбегінде Ю.Боров: «Суреткердің шеберлігіне бағынбайтын, одан тәуелсіз адам характері мен жағдайдың болатындығы дау туғызбайтын жайт. Характер мен жағдайдың өнердегі байланысы өмірдегі шындықты танытудың нәтижесі» [7], — дейді.

Шығармадағы қаһарманның мінез-құлқын кеңінен көрсетуде жағдаймен қатар авторлық идеяның, тақырыптың, тартыстың, сюжеттің, сәттің (ситуация), коллизия, перипетия, драматизм сияқты ұғымдардың қызметі ерекше. Әдебиеттану ғылымында көркем туындыны талдау барысында бұл ұғымдардың қатынасы аралас-құралас зерттеліп жүргені белгілі. Негізгі себеп әр ұғымның мәнін, көркем шығармадағы эстетикалық табиғаты мен өзіндік орнын дұрыс тани, талдай білмеуден дер едік.

Көркем әдебиеттегі әр түрлі қоғамдық-әлеуметтік, қарама-қайшылықты жағдайлардың мәнін ашуда кейіпкерді өмір сүретін ортасымен бірге алып және сол жайды автордың өзінше түсініп, қабылдау шешімімен байланыстыра қарастыру — өнімді тәсіл. Өйткені жазушының көркем шығарма тудыру процесінде жағдайларға деген өзіндік қызығушылығы, сезімімен бірге алдын ала дайындаған өзіндік ұстанымы болатыны белгілі. Сондықтан өмірдегі күрделі жағдай арқылы өнерде бейнеленуі де өте күрделі процесс. Ол көркем шығармадағы тұлғаның таңдауында шындалумен оған автордың белсенді әсер етуімен байланысты. Өмірдегі қарама-қайшылықтың ашылуына эстетикалық күш-қуат беретіні белгілі. Ол жөнінде Х.Редеккер былай дейді: «Өмірдегі объективті шындықтың көркем туындыдағы эстетикалық бағытталуы — жазушылардың алдындағы күрделі мәселелердің бірі. Бұл мәселелерді зерттеуде әр түрлі әдіс-тәсілдерді, негізгі факторларды жете меңгеру әдебиеттану ғылымының жаңа сапаға көтерілуі болар еді» [8].

Сол себепті жағдайдың өнердегі қалыптасуын анықтауда оған ықпал ететін әр түрлі объективті және субъективті факторлардың әсерін саралау өте маңызды. Тек сол объективті және субъективті факторлардың тоғысқан жерінде ғана өмірдегі тартыстың өнердегі эстетикалық құндылығы туады. «Қазіргі әдебиеттану ғылымында өнердегі тартысты эстетикалық категория ретінде бағалауға негіз бар ма?» деген сұрақ төңірегінде таластар жүріп жатыр. Кейбір ғалымдар: «Тартысты өз алдына жеке категория ретінде зерттеу артық нәрсе. Өйткені тартыс пен сюжет кейіпкердің характерін ашуда бір бірімен өте тығыз байланысты. Ол екеуін мінезден жеке қарастыру дұрыс емес» [9] деген пікір айтады. Бұған жақын пікірлер ұлттық әдебиеттануда да кездеседі. Осы арада «өнердегі өмірлік тартыс — көркем шығарманың идеялық мазмұнындағы үзілмес желі, көген арқау, керек десеңіз, күллі өнер туындысына тіршілік беріп тұрған жұлын, жүйке. Олай болса, әдеби шығармадағы табиғи тартыс оның сюжеті мен композициясын өрбітер өзгеше құрал, қозғаушы күш екені өзінен-өзі түсінікті» [10; 83] деген пікірге мән беру дұрыс сияқты.

Сонымен қатар өмірдегі жағдай мен өнердегі тартыстың арасындағы алшақтық жөніндегі айтылған мына бір пікірлер назар аударарлық: «Өнердегі тартысты жағдай, біріншіден, адамтану мәселесіне негізделген. Сондықтан оның өмірлік-танымдық жағы көркем шығарма идеясына негізделген. Екіншіден, өмірлік тартыс белгілі бір адамдар тобы арасында ғана болса, ал өнердегі тартыс адамзаттың қаламгердің мықтылығы көркем туынды жазу кезінде өмірдегі тартыспен байланысы бар жағдайларды дәл тауып, көркемдік шешім ұсына білуінде» [10; 83].

Автордың алға қойған мақсаты кейде тәжірибе жасау алаңы сияқты. Ол өмірдегі жағдайды дәл сол күйінде қайталамай, жаңа көркемдік жағдай ұсынады. Сонымен қатар өмірдегі шындық әр кезде жазушының ұстанымымен сәйкес келе бермейтіні де бар ғой.

Тартыс табиғатын оның басталуы, аяқталуы, айырылуына қатысты айқындауда бірізділік бар, болмыстың өнердегі тартыс дәрежесіне жетілуі үшін әр түрлі авторлық өңдеуден өтетіндігі жөнінде айтылған мына пікірге де назар аудару орынды сияқты: «Көркем шығарманың драмалық сипаты бастау алу үшін өз кезегінде белгілі бір сатылардан өтеді. Қарапайым «айырмашылық» қарама-қайшылыққа ауып, ол жағдай дәрежесіне көтеріледі. Жағдай белгілі бір сәт (ситуация) әсер еткенде айқындала түседі. Коллизия (ала ауыздық, талас) — белгілі бір нақты сәтте дамитын қарама-қайшылықтың ашылу формасы. Ал драматизм болса, осы ұғымдардың барлығын біріктіріп көркемдік дәреже бере алатын негізгі күш [11; 41]. Өз кезегінде бұл ұғымдар драматизм табиғатын ашатын оның ең бір негізгі көріну түрлері ретінде айқындалады. Соңғы кездегі ғылыми-теориялық еңбектерден драматизмнің мағынасын «тәртіп параметрі» тұрғысынан бағалау көрініс беретінін байқауға болады. Драматизмді әдеби тектермен өзара байланыста қарастырып, олардың бір-біріне тигізер ықпалы, көркемдік ауыс-түйістері сөз етіліп, осы құбылыстың белсенді мүшесі драматизм ұғымының табиғаты жайында талқыланған ғылыми еңбектер де бар [11].

Мінез бен жағдайдың байланысу деңгейлерін зерделегенде оған әдеби процестің қаншалықты әсері болғанын анықтау қажет, өйткені бұл байланыстардың әдебиеттану ғылымындағы өзіндік орнын нақтылайтыны белгілі.

Жиырмасыншы ғасырдың басындағы әлеуметтік-қоғамдық жағдайдың әдеби үдеріске әсері айтарлықтай болды. Ғасырдың алғашқы жылдары қазақ прозасында негізінен мінез бен жағдайдың байланысының мынадай түрлері байқалады:

а) қалыптаса бастаған жағдайды өздері өзгертуге мүдделі жігерлі мінездер (мысалы, ауылды сауаттандыру, колхоздастыру т.б.);

ә) Қазан төңкерісінен кейінгі орнаған кеңестік жаңа жағдайларды қабылдағысы, өзінің бұрынғы мұратына адал, көзқарастарын өзгерткісі келмейтін бейнелер;

б) кейбір шығармаларда қалыптасқан жағдай мінездерге пәрменді әсер ете алмайтын болғандықтан, бұл ретте мінезді жан-жақты ашу үшін жасанды жағдайлар жасылынды.

«Жағдай дегеніміз — адамның сезімдері, ойы, іс-әрекетімен бірге өзі өмір сүріп отырған ортаның барлық саяси, экономикалық, экологиялық сипаттарын өз бойына сіңірген тарихи ортасы», — дейді А.Иезуитов [12].

«Адам мінездерін жағдай жасайды. Сондықтан көркем шығармада геройдың мінездерін беталды ойша қарастыруға болмайды. Автор адам мінездеріндегі кездейсоқ жайларды теріп, немесе кейіпкердің сырт бітімін күлкілі етіп көрсетумен адам мінездерін жасай алмайды, бұл үшін өмір шындығына терең бойлап белгілі бір әлеуметтік ортаға тән сипаттарды жинақтап, образ арқылы көрсету керек», — деген Н.Ғабдуллин пікірі жанды [13].

Көркем туындыда қаһарман жасау — аса күрделі теориялық негіздемелерге арқа сүйейтін үрдіс. Тұлға жасау, бейне ашу, мінез болмысын көрсету толып жатқан көркемдік тәсіл-амал арқылы жүзеге асырылады. Көркем туындыда мінез бен жағдайдың тоғысар жері — тартыс. Тартыс — шығармадағы бүкіл оқиға мен мінездің дамуын қозғалысқа келтіретін негізгі күш. Тартыста негізгі өлшем мінездің қоғамдық бейнесін анықтайтын ішкі рухани сапасына байланысты. Тартыс сын сәтте көрінетін ішкі рухани адамгершілік сапасын, бойындағы көмескі, кейде мән беріле бермейтін белгілерін жинастырып, мінездің ашылуына септігін тигізетін қасиетке де ие.

Жағдай тартыстың объективті заңдылығын анықтауда елеулі орын алады. Шығарма қаһарманының мінез-құлқын ашуда жағдайдың, тартыстың, сюжеттің, сәттің, коллизия, драматизм ұғымдары елеулі жүк көтереді. Әдебиет зерттеу еңбектерде бұл ұғымдардың ара-жігін ашып қарастыру жағы кемшін.

Өмірдегі тартыстың өнерде көрсетілуі — аса күрделі шығармашылық процесс. Жекелеген зерттеушілер тартыс категориясын көркемдік таным тұрғысынан зерделеуге қатысты мынадай ойлар айтады: «... тартысты өз алдына жеке категория ретінде зерттеу — артық нәрсе. Өйткені тартыс пен сюжет кейіпкердің характерін ашуда бір-бірімен де тығыз байланысты. Ол екеуін мінезден жеке қарастыру дұрыс емес» [14].

Әдеби шығармадағы тартыстың сюжет пен құрылымға қозғаушы күш мәнінде әсер етеді. Өмірдегі тартыс пен өнердегі тартыстың өзіндік қырлары туралы айтатын болсақ, өнердегі тартыстың тәрбиелік, адам болмысына бойлау міндеті бар. Өнердегі тартыс өмірдегі тартыстың мәнін, мағынасын ашуға бағытталады. «Көркем шығарманың драмалық сипаты бастау алу үшін, өз кезегінде белгілі бір сатылардан өтеді. Қарапайым «различие» қарама-қайшылыққа ауып, ол жағдай дәрежесіне көтеріледі.

Әдебиеттану, әдебиет теориясында мінездің жағдайды өзгертетін ықпалы айтылады. Расында да жағдайды туғызатын — адам мінезі. Ал жағдай өз тарапынан мінезді ашады, көрсетеді. Бұл өзара сабақтас тіршілік иірімдерін көркемдік кеңістікте, соның ішінде драматургия жанрында көрсетудің өзіндік шарттары бар.

Драмалық туындыда жағдай мінез арақатынасы ширыға түсіп, ықшам, жедел көрсетіледі. Пьеса барысында жағдай туғызған мінез-құлық кереғарлықтары тұтас көрініс табады. Яғни тартыс шарықтау шегіне, шешіміне жетеді. XX ғасырда қазақ әдебиеті көркемдік дамуда әр қилы кезеңдерді өткерді. Қоғамдық-әлеуметтік ауытқулар мен ауысулар адам мінезіне жаңа сапалар дарытып отырды. Тіршілік жағдайлары да өзгеріске түсті. Осыған орай тақырыптық туындылар өндіріс, ауыл тұрмысын бейнелеген шығармалар жазылды.

50–60-жылдарда әдебиетте адамгершілік иірімдеріне тартқан шығармалар туып жатты. Қазақы болмыстың қаймағы бұзылмағанымен, заман лебі шарпыған ауыл өмірі ондаған туындылардың арқауына айналды.

Жалпы әдебиеттану, өнертану ауқымында «характер мен тартыс» мәселесі — көп зерттелген жайдың бірі. Сонда негізінен тартыс жағдайдан туады деген тоқтам айтылады. 50–60-жылдардағы адам мен табиғат арасы, үдей түскен әлеуметтік, адамдық қайшылықтар мінезге трагедиялық ахуал дарытқаны айтылады.

Сәттер жиынтығы мінезді тұтас бейне деп танытуға, оны әдеби органикалық бірлік есебінде қабылдауға түрткі болады, мұнда XX ғасырдағы қазақ әдебиеті адамды қалыптастырушы, бағыттаушы әлеуметтік жағдайлар — тұрмыс әрекеттері мен еңбекке, өмірлік мұрат-мақсатқа, идеялық ықпал етуге арқа сүйеді. Әдеби бейнені жасайтын көркем шығарма кейіпкерінің ерік, жігері, құлшыныс, құштарлығы, елігу мен шабыт сияқты күрделі құбылыстардың тоғысуы. Автор идеясының тартыс, мінез мәселесінде өзіндік орны бар.

Ұлттық прозада, драматургия жанрында жағдай мен мінездің қалыптасқан тұрақты байланыстары туралы айтылады. Мәселен, XX ғасырдағы күрделі қоғамдық-әлеуметтік төңкерістер адамның мінез-құлқының өзгеруіне жаңа жағдайлар жасады. Көркем шығармада тұлға тұғырында бейнеленген кейіпкерлер жағдайды өзгертуде ықпалды және соған құлықты болды. Өзіне қалаған, қолайлы жағдай жасау үшін әрекет етті. Өмірлік жағдайларды қабылдамай, қарсылық білдірген мінездер туа бастады. Мінез бен жағдай арақатысында өзара бейімдеу, ықпалдасу, синхронды өзгеру үрдісі байқалды.

Жалпы қазақ әдебиетінің қай жанрындағы туындының да болмысын тартыстың мінез бен жағдайға қатысы туралы іргелі, күрделі зерттеулер жоқтың қасы. 50–60-жылдары қазақ прозасында мінездің өмірлік, әлеуметтік жағдайларға іштей қарсылығы айқын көрсетіліп, жазыла бастады. Әдеби туындыда характер белсенділігі арта түсті, автор идеясына мінез бойындағы ынсап пен ындының арақатынасы мазмұн болды. Замана бағытындағы күрделі адамгершілік меже, биік моральдік сапа мінез дамуы үшін өнімді жағдай жасағанмен, өмір ағысы, тіршілік ақиқаты адам жанын кереғарлықтармен қаумалады. Осы кезең қаламгерлері тұрмыс пен болмысты әр қырында тануға, ашуға, адамның өзіндік ұстанымын айқындай түсуге ден қойды. Экстремалды сәттер, рухани дағдарысқа, әлеуметтік қарама-қайшылықтарға толы жағдайдағы мінездің ішкі бұлқынысы мен сыртқы іс-әрекетіне, имплициттік, эксплициттік сырларына үңілу арқылы қаламгерлер бейне ашуда тың көркемдік барлауларға барып отырды.

XX ғасырдағы қазақ прозалық туындыларының ендігі бір парасында мінез жылжымалы, өзгермелі, ауыспалы жағдайларға әсер етеді. Күнделікті күйбең тіршілік, дағдылы ортада мінездің ішкі сырын, жасырын арманын, құпия мақсатын ашып көрсету мүмкін бола бермегендіктен, қаламгерлер адамды кездейсоқ сәт, парадокске толы оқиғаға араластыра отырып, оның басты қасиеттерін, басым өмірлік ұстаным мен дүниетанымының терең қабаттарын ашуды авторлық мақсатқа айналдырады, яғни басты көркемдік нысана — жағдай арқылы мінездің болмысын анықтау, айқындау. Бұл тұрғыдан келгенде, мәселенің екінші қыры — бағыттау жайы бас көтереді. Өмірлік ситуациялар ашылуының арғы астарында тәрбиелеу, бағыттау мүддесі бар.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Қирабаев С.* Шындық және шығарма. — Алматы: Жалын, 1981. — 65-б.
- 2 *Кәкішұлы Т.* Қазақ әдеби сынының тарихы. — Алматы: Санат, 1994. — 89-б.

- 3 *Жаксылыков А.Ж.* Образы. Мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Типология, эстетика, генезис / Под ред. З.Кабдулова. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1999. — С. 86.
- 4 *Әбдезұлы Қ.* Әдебиет және өнер. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2002. — 56-б.
- 5 *Әшімбаев С.* Парасатқа құштарлық. — Алматы: Жазушы, 1993. — 42-б.
- 6 *Серікқалиев З.* Алтын жамбы. — Алматы: Өнер, 2001. — 10-б.
- 7 *Чуковский К.* Высокое искусство. — М.: Сов. писатель, 1988. — С. 28.
- 8 *Веселовский А.Н.* Историческая поэтика. — Л.: Худ. лит., 1940. — С. 112.
- 9 *Воронов В.И.* Художественная концепция. — М.: Сов. писатель, 1984. — С. 61.
- 10 *Крамов И.Н.* В поисках сущности. — Алматы: Жазушы, 1980. — 310 с.
- 11 *Ысқақұлы Д.* Сынсонар. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1994. — 240 б.
- 12 *Иезуитов А.* Проблемы характера в современной советской прозе. — М., 1976. — С. 32.
- 13 *Ғабдуллин Н.* Замандас келбеті. — Алматы: Жазушы, 1972. — 65-б.
- 14 *Есембеков Т.* Әдеби талдауға кіріспе. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1991. — 161-б.

Ж.А.Рүстемова, Қ.М.Шакирова

К вопросу о «характере» и «обстоятельстве» в художественном произведении

В статье рассмотрены содержание, функции и взаимосвязь понятий «характер» и «обстоятельство» в художественном произведении. Проанализированы образность понятий «характер» и «обстоятельство» в искусстве, художественно-эстетические особенности этих понятий и их роль в произведении в создании смыслового пространства художественного текста. Исследована взаимосвязь данных категорий в произведении искусства для воссоздания жизненной правды.

Zh.A.Rustemova, K.M.Shakirova

To the question of «character» and «condition» in the work of art

There are considered in the article the contents, functions, and interrelation of the concepts «character» and «circumstance» of a work of art. Investigating figurativeness of concepts of «character» and «circumstance» in art, they are shown as complete system. Art and esthetic features of these concepts and their role in work in creation of semantic space of the art text are considered. The interrelation of these categories in a work of art is investigated for a reconstruction of the truth of life.